

УДК 655.4

Н.В. Зелінська**ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ: ДО ПЕРЕГЛЯДУ КОНЦЕПЦІЇ**

Історія формування будь-якої галузі професійної діяльності, – а надто коли ця галузь і значні сегменти інтелектуального життя суспільства, нації, – не може бути вилучена із синхронічного соціально-культурного контексту, як не може уникнути відповідних політичних, економічних та ін. впливів, а відтак – і пізніших інтерпретацій (корекцій, маніпуляцій, спекуляцій). Видавнича галузь, що, на рівні практичної діяльності – *друкарства*, – в Україні виникла і сформувалася дуже рано (кінець XV – початок XVIII ст.) і провадилася дуже успішно, висунувши українців у число визнаних лідерів слов'янського світу в галузі книгодрукування (за І.Огієнком, українці були першими по чехах [21, с. 35]), – належить саме до таких галузей. Проте несприятливий соціально-економічний та національно-політичний клімат, що упродовж тривалого часу панував на всіх українських теренах (це вже “загальне місце” в усіх новітніх українознавчих студіях, вочевидь, не потребує особливих пояснень), диктував відповідну “погоду” і у видавничій справі. А отже, історична доля її була визначена не стільки реальними досягненнями, залишеними у матеріальній і духовній культурі, скільки сукупністю різноманітних “чинників впливу” ззовні. Як результат, до недавнього часу у виданнях і публікаціях радянських дослідників історії видавничої справи та редагування власне *української історії* практично не було, – її місце заступала така сама “єдина і неподільна”, як держава, історія *вітчизняної* видавничої галузі. І лише десять років у навчальних планах спеціальності “Видавнича справа та редагування” в Українській академії друкарства з’явилася нарешті “нова стара” дисципліна – “Історія редагування в Україні”.

Звичайно, окремі спроби “імплантувати” питоמו український матеріал, відомості про редакційно-видавничу діяльність

українців у відповідні “історичні” розділи фахових редакторських (але частіше журналістикознавчих) дисциплін робилися і раніше, – не важко, однак, пригадати, яким звуженим було коло цих осіб, які джерела використовувалися і якими коментарями мусило супроводжуватися усе те, що виходило за межі офіційного тлумачення подій і фактів...

Нав’язане соціалістичною системою розуміння обов’язків редактора як специфічної форми ідеологічної роботи не приймало інших, окрім марксистсько-ленінських, концепцій виникнення та функціонування преси і книжкової справи, інших засад, принципів і підходів, аніж ті, що відшукувалися, іноді буквально між рядками, або й просто домислювалися у творах класиків марксизму-ленінізму та їхніх відповідних до часу наступників, інших, ніж уже власне згаданих, авторитетів. Навіть найкращі, найсолідніші навчальні та наукові видання “радянської доби” з проблем видавничої справи та редагування (як і дотичних галузей) – іноді переконано, іноді сором’язливо, але частіше відверто й запопадливо – демонстрували свою відданість єдиній ідеї, єдиній концепції, єдиному поглядові на фах і його проблематику (досить згадати праці Р. Абдулліна [1], К. Накорякової [20], М. Сікорського [22], М. Феллера [25, 26] та ін.).

Зазначимо при цьому, що у сенсі з’ясування власних витоків і надбань українській видавничій справі пощастило навіть менше, ніж так само “ідеологічно відшліфованій” історії української журналістики. Остання, хоч і з ярликами та застереженнями, все ж називала певні ключові точки, окреслювала власну лінію розвитку та інформувала про своїх визначних діячів (скажімо, “реакціонер” Пантелеймон Куліш та його “буржуазно-ліберальний” журнал “Основа”, так само як і “буржуазний націоналіст” Михайло Грушевський, зі своїм “народовським” “Літературно-Науковим Вістником”, та багато інших, “негативних” або просто “класово несвідомих”, за радянськими мірками, “персонажів” української історії загалом та історії української журналістики зокрема, принаймні згадувалися у виданнях і публікаціях [див: 4, 7, 8, 9 та ін.], а окремі особи та періодичні видання, хоч і односторонньо, тенденційно, але все ж ставали об’єктами досліджень [див: 2, 3, 16 та ін.]. До того ж у 20-х роках ХХ ст. історію української журналістики доволі активно досліджували як в Галичині, так і в Радянській Україні [див: 13, 14, 17, 18, 27 та ін.], а у повоєнний час – за межами України, в діаспорі [див: 5, 10, 24].

Що ж до історії видавничої справи в Україні, то найкращі, найгрунтовніші дослідження у цій царині – І. Огієнка, І. Свенціцького та ін., як і дослідників, чия праця припала на “зоряний час” українського книгознавства у 20–30-ті роки ХХ ст. (Ю. Меженко, С. Маслов, П. Попов, Г. Тисяченко та ін.), то вони, практично до набуття Україною незалежності, були заборонені або недоступні навіть для фахівців. Якщо ж орієнтуватися на “дозволені до вжитку” розробки радянських учених¹, – весь тривалий історичний шлях видавничої справи в Україні уявлятиметься безлюдною і безплідною пустелею з окремими острівцями-оазами: “імпортований” з Москви у 60-х роках ХХІ ст. “першодрукар”, він же “першовидавець”, Іван Федоров, що залишив сліди у Львові (від 1572 р.) та Острозі (1576–1582 рр.²); на початку ХХІІ ст. – друкарня Києво-Печерської лаври і утворений навколо неї гурток учених-видавців, чия діяльність, на щастя, добре узгоджувалася з ідеєю “споконвічної дружби трьох слов’янських народів”, і нарешті – майже через три століття! – уже абсолютно “доморошені”, але, звичайно ж, “прогресивно налаштовані”, Михайло Павлик та Іван Франко³, що видавали книжки виключно для піднесення революційної свідомості народу – ось, мабуть, і всі “дожовтневі” надбання!.. І це – в контрастному оточенні пишних, зелених садів російської культури, що, розпочавши з того ж Івана Федорова, послідовно і безперервно формувала міцні засади видавничої діяльності (досить назвати успішних видавців-комерсантів О. Смірдіна, І. Ситіна, О. Суворіна, Ф. Павленкова, М. Вольфа та ін., чий досвід згодом був ретельно пересіяний через іде-

¹ Щасливий, та водночас сумний виняток серед них становлять праці О. Дея та Л. Маляренко [див.: 6, 19]: щасливий, бо містять багато цінної інформації власне про видавничу справу та редакторську майстерність в Україні окресленого періоду, сумний же – бо назагал справедливі твердження надто густо (хоч і, припускаємо, змушено) “присмачені” ідеологічними оцінками та “завішані” відповідними ярликами, аби вважатися цілком об’єктивними.

² У “радянську добу” діяльність І. Федорова та його послідовників стала віхою в історії не лише російської, а й української видавничої справи завдяки подвижницькій праці Я. Запaska, Я. Ісасвича та деяких ін. [див.: 11, 12, 15 та ін.].

³ Обидва одержали “індульгенцію” від радянської історіографії за юнацькі захоплення соціалістичними ідеями та перші українські переклади творів К. Маркса та Ф. Енгельса, а також за згадку імені В. Леніна у журналі “Житє і Слово” – першу в українській періодиці.

ологічне сито і описаний) та виробляла надійну методику опрацювання текстів, спираючись на багату редакторську практику визначних (дійсно, багату і, дійсно, визначних) письменників – Л. Толстого, І. Тургенева, А. Чехова, Максима Горького та багатьох інших (досліджених і доведених до відома українських “пустельників” у численних дисертаціях, книжках і статтях), – до сонму яких невдовзі були не просто долучені, а виведені на ключові позиції теоретики та практики марксизму-ленінізму (так само скрупульозно досліджені і текстуально втілені)...

Таким чином, свої “три джерела і три складові” радянська видавнича справа одержала як спадок від цілком дієвої для свого часу і соціально-політичних умов галузі економічної та культурницької діяльності в Російській імперії, – але спадок своєрідно потрактований та ідеологічно підрихтований. Відповідно історія (а разом теорія і практика) видавничої справи та редагування саме в Росії – уніфікована, універсальна та незаперечна – була офіційно прийнята на всіх теренах колишнього СРСР, без урахування “дрібних” національно-територіальних відмінностей доби “донаукового соціалізму” і без найменших спроб підняти і використати навіть ближчий за часом “культурний шар” – літературні джерела, документи, рукописи, живі спогади тоді ще чинних учасників подій – бодай у кількох сотнях кілометрів від Москви...

Що ж, і у видавничій сфері, як і у тоталітарному суспільстві загалом, ставлення влади до поневоленого народу, його історії та культури не відзначалося оригінальністю: одних, зазвичай яскравих і успішних, його синів влада прихилила, “номінуючи” їх представниками панівної нації (згадати хоча б М. Максимовича, до певного часу А. Кримського, В. Вернадського та ін.), інших, бунтівних, незручних для режиму, – безжально карала, вдаючись до широкого спектра засобів – від замовчування, “вирізування” з історії, несправедливої критики устами вірних адептів, до фізичного винищення (П. Куліш, С. Єфремов, С. Петлюра, Д. Донцов та ін.), решту – змушувала ставати покірними виконавцями, сліпими наслідувачами, бездумними копіювальниками... Природно, що для них не могло бути місця у такій самій “єдиній і неподільній”, як держава, історії видавничої галузі.

Задля справедливості зазначимо, що й сама ця ретельно скомпонована “спільна” історія видавничої справи та редагування, зі зміцненням радянської системи, зазнавала дуже показових

трансформацій: якщо, наприклад, у першому виданні хрестоматії “Теория и практика редактирования” (1968) ще згадувалося про давнє, з часів Вавилону та Стародавньої Греції й Риму, походження професії редактора, про фази її розвитку, наголошувалося на особливій ролі видавців і письменників-редакторів XVIII–XIX ст., а вже потім – віддавалося “належне” вождям пролетарської революції, то оновлене видання з 1990 (зауважимо, останнього радянського!) року обійшлося без будь-яких історичних преамбул і безапеляційно стверджувало, що *“поява професії редактора... належить до післяжовтневого періоду розвитку книговидавництва в СРСР. Новий суспільний лад зруйнував бар’єри, які відділяли книгу від народу, докорінно змінив її становище в суспільстві. Книга розглядається як знаряддя будівництва соціалізму... Біля витоків радянського книговидання стоїть Володимир Ілліч Ленін. Ще задовго до Жовтня Ленін сформулював ідейні принципи преси і книговидавничої справи. Леніну належить величезна заслуга у розробці організаційних засад радянського книговидання”* [23, с. 4] і т.д. Природно, що обидва видання хрестоматії уміщують і відповідні до заявленої установки первинні матеріали, пафос яких підхоплюють інші (зазначені вище) навчальні посібники, де відбувається вже інтерпретація цих матеріалів, а також вироблення на їхній основі теоретичних концепцій, рекомендацій тощо. Тобто, у розумінні сутності редакторського фаху, в оцінці істинних його надбань на задній план відійшло навіть те, що має становити гордість кожної цивілізованої нації, – видавничі досягнення її письменників-класиків, науковців, діячів культури...

Останні роки принесли багато нового в розумінні суспільних і культурних процесів, розставили потрібні акценти на подіях минулого, а також позначили нові перспективи, нові об’єкти досліджень. В Україні це, зокрема, сталося як внаслідок відкриття для широкого загалу забутих чи маловідомих імен і фактів, так і завдяки інтенсивному входженню українського суспільства, української науки у світовий контекст, прилученню до нових напрямків і нових методик.

З науковою “реабілітацією” Л. Биковського, С. Сірополка, Д. Чижевського, Д. Дорошенка та ін., чий дослідження у 20–30-х роках XX ст. принесли українському книгознавству світове визнання, з поверненням в українську культуру “табуйованих” і викреслених з неї імен редакторів і видавців, які “за сумісництвом” виявилися небажаними для попереднього режиму політич-

ними діячами (М. Грушевський, С. Петлюра, І. Огієнко, В. Кубійович та ін.), з початком серйозних досліджень видавничої діяльності наукових і просвітніх товариств, громадських організацій минулого, – завдяки усьому цьому стали, нарешті, окреслюватися контури гігантських звершень самої видавничої галузі й наукових дисциплін, що її досліджували, у часи, сприятливі для їхнього розвитку. Створити – на базі позначених контурів – цілісну, повну і неспотворену історію галузі на тлі власне історичних подій, показати спадкоємність традицій, провести паралелі між нашим минулим у науці і зарубіжним сьогоденням, а відтак накреслити вектор руху та усвідомити історичну перспективу – такими виявилися завдання нової дисципліни – “Історії редагування в Україні”.

Десять років тому, на зорі нової Української держави, така історія, власне кажучи, ще не була написана, у ній залишалося, як зазначала у програмі новоствореного курсу її автор І. С. Квітко, *“безліч прогалів і лакун, перекручень і замовчувань. Цілі етапи роками не висвітлювалися, багато славних імен піддавалися забуттю”*. А отже, попереду простягався довгий, складний, але єдино можливий шлях – шлях копіткого, по крихтах, збирання матеріалів, які, після довготривалих заборон, щойно стали повертатися у науковий обіг, а також ретельне вивчення усіх поточних публікацій дослідників, що займаються близькою чи суміжною тематикою. І, звичайно, це був шлях докладання і консолідації колективних зусиль викладачів, аспірантів і магістрантів кафедри видавничої справи і редагування, а також студентів спеціальності. В результаті за десятиліття, що минуло, було зібрано величезний емпіричний матеріал періоду ХІХ – першої третини ХХ ст. – публікації, листи, рукописні документи тощо. Цей матеріал, на нашу думку, точно віддзеркалює стан видавничої галузі в Україні на різних етапах окресленого періоду, основні проблеми, що хвилювали і самих видавців, і ширшу громадськість, зацікавлену у розвитку літературного та видавничого процесу, у піднесенні суспільної ролі книги, читання, культури загалом. Усе це є неспростовним (з огляду на час появи джерел) і самодостатнім аргументом на користь існування *розвиненої редакторської та видавничої практики, сформованості й чіткого розмежування професій видавця, редактора, коректора, широкого суспільного резонансу на діяльність видавництв, редакцій часописів, книгарень та інших елементів інфраструктури видавничої галузі, на-*

решті науково розроблених і всебічно обґрунтованих теоретичних (широко зрозумілих книгознавчих) засад видавничої діяльності – причому задовго до уже згаданого моменту, від якого офіційна радянська наука “дозволила” їхній відрахунок. Водночас не може не вражати дивовижна збіжність багатьох зачеплених авторами-попередниками проблем з тими проблемами, які постають перед сучасною видавничою справою: видавничі політика уряду та репертуарна політика видавництва, мова видань, професійні стосунки автора і редактора, культура видання в усіх її аспектах тощо.

Сьогодні, коли зібрані матеріали в опрацьованому та систематизованому вигляді вже набувають вигляду солідного навчального видання, яке, на думку авторського колективу, стане новим словом у вивченні історії редакторського фаху в Україні, – ми знову згадали відому істину: процеси пізнання у людини не починаються з нульової позначки – вони сперті на досвід попередників, і чим багатший цей досвід, тим більша ймовірність високих досягнень у майбутньому. Ця загальна закономірність підтверджується при аналізі витоків сучасної видавничої справи та редагування в Україні: пошуки – і успішні знахідки! – кращих взірців професійної діяльності у минулому, уважний, з позицій сьогодення, аналіз колишніх втрат і здобутків не просто інтелектуально збагачує сучасних фахівців, а дає їм розуміння історичної перспективи, вказує на певні аналогії, демонструє альтернативні можливості у складних ситуаціях вибору – і нині, і у майбутньому.

1. Абдуллин Р.Г. В.И.Ленин о литературном оформлении произведений печати. М., 1988.
2. Бернштейн М. Діяльність Івана Франка – критика у журналі “Друг” // Слово про великого Каменяря. К., 1956. Т. 2. С. 162–211.
3. Бернштейн М.Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років 19 ст. К., 1959.
4. Бойко І.З. Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст. К., 1967.
5. Бочковський О.-І., Сірополько С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання) Мюнхен, 1993.
6. Дей О.І. Книга і друкарства на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М.Попова. К., 1965. С. 128–209.
7. Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення. К., 1959.
8. Дей О.І., Моторнюк І.Я., Нечиталюк М.Ф. та ін. Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983.
9. Дмитрук В.Т. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969.
10. Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989–90.
11. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів, 1971.
12. Запаско Я.П., Ісасвич Я.Д. Видання Івана Федорова. Львів, 1983.
13. Ігнатієнко В.А. Бібліографія української преси, 1816–1916. Х., 1930.
14. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.): (Історико-бібліогра-

фічний етюд) (Х.), 1926. 15. Ісаєвич Я.Д. Пертодрук Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., перероб. і доп. Львів, 1983. 16. Канцелярук Б.И. Іван Франко – соредатор журналу “Літературно-Науковий Вісник”: Автореф. дисс. ... канд. филол. н. К., 1975. 17. Кривецький І. Перша газета на Україні. К., 1927. 18. Кривецький І. Початки преси на Україні. 1776–1850. Львів, 1927. 19. Мальяренко Л.Л. Іван Франко – редактор. Львів, 1970. 20. Накорякова К.М. Редактирование материалов массовой информации. М., 1982. 21. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. К., 1994. 22. Сикорский Н.М. Теория и практика редактирования. 2-е изд., испр. и доп. М., 1980. 23. Теория и практика редактирования: Хрестоматия / Под ред. Н.М. Сикорского. 2-е изд., перераб. М., 1990. 24. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті, 1974. 25. Феллер М.Д. Структура произведения. Автору и редактору. М., 1981. 26. Феллер М.Д. Эффективность сообщения и литературный аспект редактирования. Львов, 1978. 27. Ясинський М. До питання про початок української української преси // Бібліологічні Вісті. 1923. Ч.4. С.43–46.